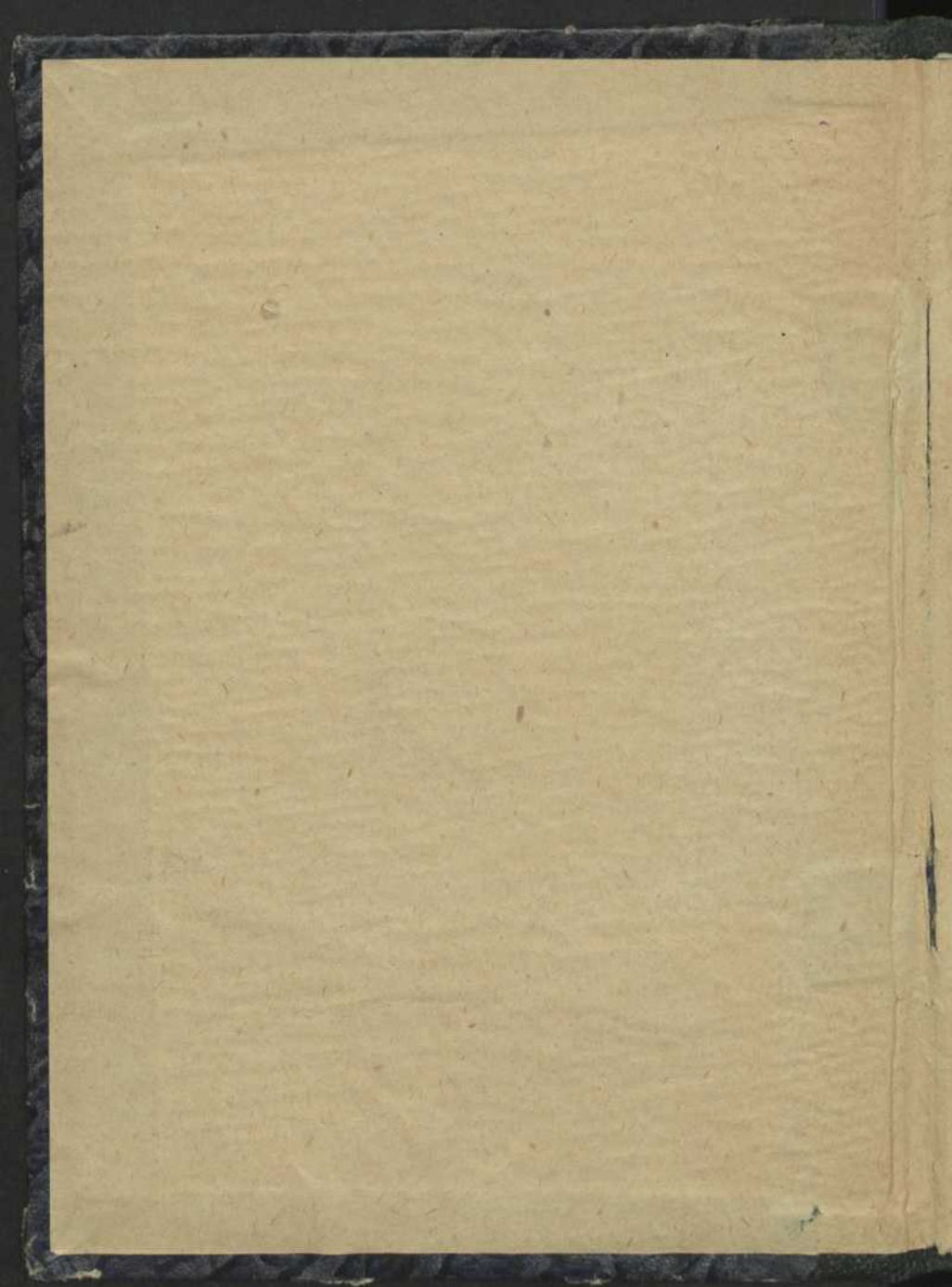

Ба49232

Д

B 8
8061 J

1872

Ба 49 232

Проф. М. Піотуховіч

ЛІРЫКА І ПРОЗА Ц. ГАРТНАГА

(Адбітак з брошуры „ДІШКА ГАРТНЫ
Ў ЛІТАРАТУРНАЙ КРЫТЫЦЫ“)

Беларускае Дзяржаўнае Выдавецтва
М Е Н С К

1928

Б 49232
1928

1000

25. 1000

1000

5. а. 25
19061

Лірыка і проза Ц. ГАРТНАГА

Вытокі творчасці

Цішкі Гартнага пачынаюцца яшчэ ў данашаніўскі дарэволюцыйны перыяд беларускай літаратуры.

У 1913 годзе ў Пецярбурзе вышаў першы зборнік яго лірычных твораў пад назваю „Песьні“, дзе Цішка Гартны выступае пераважна як пясняр асабовых, індыўідуальных перажыванняў: 3/4 зборніка займаюць „Песьні каханья“ і потым „Жальбы і жаданні“; разьдзел „Песьні працы“ таксама грунтуецца на асабовай аўтабіяграфічнай падставе („Песьні гарбара“, „Гарбар на вандроўцы“ ды інш.). Шчыры лірызм, які бруіць непасрэдна з самага сэрца, становіць сабою дадатны бок гэтых першых песьняў Цішкі Гартнага, але ідэёвы бок іх вызначаецца вузкасьцю: вычэрпваецца двума мотывамі—мотывамі працы і свабоды, прычым свабода бярэцца як нейкае абстрактнае паняцьце; пясняр сам гаворыць:

Я ўбачыў яе здалёк
Сярод ночы цямлiвай, глухой,
Убраўшай яе ў цёмны змрок
І п'яўшай літаньне над ёй.

(„Свабода“).

Калі свабода стала фактам, калі адбылася рэволюцыя, то яна акрыліла музу песьняра; зьявіліся новыя крыніцы яго творчасці; з гэтых жыватворчых крыніц вынікаюць „Песьні працы і змаганья“ (Бэрлін, 1922 г.).

Тут дыяпазон творчасці поэты робіцца значна шырэйшым. „Песьні працы“ грунтуюцца ня толькі на аўтабіяграфічнай аснове: апроч працы гарбара, якая была знаёма Гартнаму па асабістай спробе, тут абмаляваны і другія працоўныя процэсы („Каваль“, „Ткачыха“, „Песьня жняі“, „Касьба“ ды інш.); кола назіраньяў поэты значна павялічваецца.

Узятыя ў цэлым песьні першага разьдзелу—гэта натхнёны гімн працы: у іх адбіта псыхолёгія працоўнага чалавека, абмалявана трагедыя беспрацоўя, якое нясе 1

2 з сабою ня толькі матэрыяльныя, але, галоўнае, і моральныя пакуты. „Гарбар на вандроўцы“ адчувае сябе лішнім чалавекам, сілы якога марна гінуць, і ён кажа:

Няма працы... Цяжка гэта
Мне цяпець бяз меры.
Бо ў ёй зоў мой, мая мэта,
У ёй спадзеў і вера.

Лепшымі ў зборніку зьяўляюцца яго „Песьні змаганьня“; яны прысьвечаны сучаснасьці, у іх выявілася захапленне песьняра рэвалюцыяй; яго радасьць перамогі ў цяперашнім і пэўнасьць у будучыні: бадзёры ўздым барацьбіта і жыцьцярады оптымізм рэвалюцыянера афарбавалі сабой „Песьні змаганьня“,—Цішка Гартны выступае тут, як пясеньяр Кастрычніка.

Далейшы і, пры гэтым, найбольш значны крок наперад у разьвіцьці мастацкай лірыкі поэты становіць сабою яго трэці зборнік „Урачыстасьць“ (Менск, 1925 г.).

У Цішкі Гартнага заўсёды зьяўляюцца характэрнымі самыя назвы яго зборнікаў; яны трапна адзначаюць галоўны тэматычны кірунак таго ці іншага зборніка, падкрэсьліваючы яго асноўныя рысы і асаблівасьці.

„Песьні“—гэта проста песьні бяз пэўнай тэматычнай устаноўкі ў цэлым. „Песьні працы і змаганьня“—тут ужо самая назва выяўляе два тэматычныя колы, якія ахопліваюць сабой зьмест данага зборніка. Назва трэцяга зборніка таксама вельмі адпавядае яго агульнаму характару. Тут сапраўды выяўлена „ўрачыстасьць“—успрыманьне жыцьця, як чагосьці сьвяточна пекнага, прыгожага ды адначасна ўзвышанага.

У зборніку дзеве часткі, арганічна адна з аднай зьлітыя: „Урачыстасьць рэвалюцыі“ і „Урачыстасьць жыцьця“. У першым разьдзеле знайшоў сабе вышэйшы выраз рэвалюцыйны патос аўтара. Гэты патос яшчэ больш уздымаецца ў параўнаньні з папярэднім зборнікам, дасягаючы тут свайго кульмінацыйнага пункту, даходзячы часам да нейкага экстазу ў захапленні сучаснасьцю. Пекнай зьяўляецца рэвалюцыя ў сваім развоі:

Іна ідзе:

Ў зялёнай пышнай руні,
У развойным шумным веснаходзе

На стрэчу царственнай свабодзе,
Ў абдымы сьветлае Комуны.

(„Яна ідзе“).

Руйнуецца стары сьвет, але ў гэтым руйнаваньні ёсьць
свая прыгожасьць, як ёсьць яна ў бурнай навальніцы.
Атмосфэра катаклізму, зрухаў—родная стыхія поэты;
гэтую стыхію ён называе сваёй, кажучы аб ёй:

Ў буры, ў навальніцы,

Ў гrome, ў бліскавіцы,

Ў сіберным гуку

Ветранае сілы,

Ў хваляваньні мора,

Ў калыханьні бору—

Многае мне міла,

Многае мне блізка.

(„Мая стыхія“).

Бадзёра ды ўпэўнена глядзіць поэта на будучыню: нішто
ня можа спыніць стыхійнага руху рэвалюцыі, ніхто ня
можа кола гісторыі павярнуць назад. Самыя цяжкія ня-
годы, як, напрыклад, падзел роднае краіны, гэта толькі
часовая зьява, толькі часовыя плямы на агульным сьветла-
пераможным шляху рэвалюцыі:

Ня скрыць сузор'яў цемні ночы,
Вясны марозу ня спыніць.

Вечнае для поэты ў тым, што „ўперадзе сьвечаць—агі“,
насустрэч гэтым агнём імкнецца муза песьняра.

Такі даецца ў Цішкі Гартнага сынтэтычны малюнак рэ-
валюцыі ў яе пераможным і нясупынным развоі—малю-
нак, абагрэты настроем бадзёрага ўздыму з боку аўтара.
Але часам гэты агульны сынтэтычны малюнак разьбі-
ваецца на часткі, poeta малюе дробныя праявы сучас-
насьці, выхапляе з яе паасобныя кавалкі жыцьця, з якіх
складаецца каляровае цэлае нашых дзён. Poeta, напры-
клад, вітае зьезд саветаў, малюе сельскі мітынг, заміла-
вана спыняецца на вобразе рабфакаўца, які грызе „гра-
ніт навукі“, упарта і рашуча змагаючыся з рознымі пе-
рашкодамі на шляху вучобы.

Тэматыка разьдзелу „Урачыстасьць рэвалюцыі“, такім
чынам, становіць сабою часткова далейшае пашырэньне
і паглыбленьне мотываў, якія ўжо намячаліся ў песьнях

4 змаганья. І там поэта апяваў стыхійны развой рэвалюцыі, яе нясупыннасць, яе пераможны развой, і там маляваў дробныя мініятуры, выхапленыя з сучаснай рэчаіснасці. Але дыяпазон творчасці ў зборніку „Урачыстасць“ значна шырэй. Пясьняр выходзіць тут за межы Беларусі і Савецкага Саюзу. Ён часткова занатоўвае свае ўражанні ад падарожы ў Нямеччыну. Поглядам поэты-пролетара акідае ён сучасны Бэрлін пад мішурнай абалонкай, поўнай надворнага бляску, бачыць ён тут хваравітае нутро, якое разьідаюць унутраныя сацыяльна-клясавыя супярэчнасці.

Але вартасць зборніка ня толькі ў гэтым топографічным пашырэнні творчасці поэты; галоўная асаблівасць „Урачыстасці“ ў тым, што тут больш сакавітай і яскравай зьяўляецца эмоцыянальная афарбоўка рэвалюцыйных тэм; тут выяўляецца сапраўдная пролетарская эстэтыка песняра, эстэтыка рэалістычная, далёкая ад якой-небудзь містыкі, ад якога-небудзь імкнення ў невядомыя далі. У сучаснасці, у пераможным развіцці рэвалюцыі, poeta знаходзіць свой вышэйшы ідэал хараства. Але сучаснасць—гэта толькі асноўны адыходны пункт эстэтыкі Цішкі Гартнага. Рэвалюцыя, праходзячы праз сьвядомасць поэты, адкідае далёка ад сябе праменьні хараства на ўсё існуючае, і ўвесь космос, уся прырода перад зоркам поэты-барацьбіта стаіць у сваім сьвяточным убранні. Так арганічна нараджаецца другі цыкль зборніка „Урачыстасць жыцця“, які знаходзіцца ў цеснай сувязі з першым цыклем „Урачыстасць рэвалюцыі“. Поэта моцна адчувае хараства прыроды, яго вабяць да сябе чары ночы, чары вясны; ён імкнецца нібы расцваць ў бяздонні прыроды, зьліцца з ёй,—адсюль прызнаньне:

Ў маёй душы—любові мора
Да вас, зялёныя гаі,
Да вас, міргаючыя зоры,
Да вас, захмарныя краі.
Вялікай слай сьветавою
Мая істота ўся гарыць
І прагне сэрца маладое
З прасторам вечным крэпка зьвіць.

Але Цішка Гартны далёкі ад ідылічнага сузірання прыроды; яна сваім адвечным рухам абуджае сугучныя на-

строі ў душы поэты; дзівы і чары прыроды клічуць яго не да супакою і цішы,—наадварот, яны

Трываюць душу, родзяць зовы
Ляцець-ляцець, знябыўшы жаль,
Шукаць красы ва-векі новай,
Здымаць заслону з цёмных даль...

Лятаць і сэрцам гартавання
І душу ўзмоцніваюць ў агні,
Каб сілу мець ва-век змагацца
За волю й шчасце на зямлі...

Такім чынам, прырода абуджае ў песьняра імкненне да напружанага жыцця, такога-ж поўнагучнага і шырокага, як поўнагучны і шырокі рытм космосу. У сферы грамадзкай—мы бачылі—у поэты абуджаецца смага барацьбы, у роўніцы асабовай этыкі ў яго ўзнікае імкненне да жыцця багатага зместам. Зарука гэтага багацця—імкненне ва ўсё новае і новае далі; poeta ня любіць спынення, само слова „годзе“ для яго нешта сібернае, бо там, дзе пануе гэта „годзе“—там холад застою, духоўнага акасыянення, там холад магілы; poeta, наадварот, прагне:

... быць там, дзе дрыжыць калыханне жыцця,
Дзе нябачны, а моцны развой яго ходзе.

(„Зьлітасць“).

У другім месцы ён кажа:

Душой шчаслівы, палкі сэрцам
Хачу я жыць, кіпуча жыць.

Гэтае кіпучае жыццё мысліцца, як жыццё сугучнае з прыродай; у поэты зьяўляецца жаданне „белым матылёчкам, лёгкім ды вяртлявым“ аблятаць зялёныя прасторы, калыхацца за адно з „ветрыкам нячутным“, крылатай птушкай насіцца „ў моры праменнага сонца“ і г. д. У Цішкі Гартнага, такім чынам, мы знаходзім некаторы выраз космізму, гэтай асобнай настраёвасці зьліцця з сусветам, якая была ўласцівая шмат якім пролетарскім поэтам сучаснасці і выклікала адмоўную ацэнку з боку некаторых крытыкаў (Варонскі, Дубоўскі, Троцкі ды інш.), але космізм Цішкі Гартнага далёкі ад містычнага парыву да бязмежнага, ён пазбаўлены элементаў надзвычайнага гіпэрболізму і штучнага патосу („візгізму“, па-

6 водле гіронічнай тэрмінолёгіі Дубоўскага) і ўцёкаў ад жыцця; гэты косьмізм носіць у беларускага песьняра больш натуральны характар і вытрыманы больш у рэалістычных, чым фантастычных, тонах. Косьмізм Цішкі Гартнага—гэта свайго роду мастацкае сьветаадчуваньне, якое ўзьнікае на глебе рэальнага адухаўленьня прыроды і зьліцця з ёй чалавечай асобы. Такое сьветаадчуваньне поэты ў сваю чаргу становіць сабой скутак яго эстэтыкі і этыкі. Эстэтыка песьняра адзначаецца, як мы бачылі, захапленьнем яго пекнасьцю рэвалюцый і пекнасьцю сусьвету; этыка поэты выяўляецца ў яго імкненьні да напружанага і шырокага жыцця—жыцця інтэнсыўнага і экстансыўнага, кажучы словамі Гюё. Такім чынам, радасьць быцця—вось той цэнтральны пункт, дзе сходзяцца паасобныя ніткі эстэтычнай і этычнай настраёвасьці Цішкі Гартнага. Як натуральны вынік гэтай радасьці быцця, якая насычае сабой усю духоўную істоту песьняра, зьяўляецца косьмізм поэты: віно хмельнай радасьці выплёскаецца з свайго келіха, poeta адчувае сябе часткай цэлага.

Але ня толькі ў разрэзе эстэтычным і этычным выяўляецца ў зборніку „Урачыстасьць“ поэтычнае сьветаадчуваньне Цішкі Гартнага: яно выяўляецца тут і ў разрэзе онталёгічным, агульна-філёзофскім.

У поэзіі Цішкі Гартнага мы знаходзім некаторыя адзнакі дыялектычнага погляду на сьветабудову. Для песьняра нічога няма застылага, акамянелага; для яго прырода і жыцьцё—ня статыка, а бязупынны рух, бязупынная дынаміка. Усё, уключаючы і псыхічныя зьявы, для поэты толькі

Нязжытое праўленьне
Сілы творчай ў вечным лёце,
Што захавана ў істоце
Размаітага тварэньня.

(„Мая хата—постаць нівы...“).

Так, падстава космосу для Цішкі Гартнага—творчая сіла ў вечным лёце: усё цячэ, усё змяняецца; жыцьцё—гэта процэс, і прытым процэс, які разьвіваецца з супярэчнасьцю. Выходзячы з такіх поглядаў на жыцьцё, як дыялектычны процэс, poeta трапна асьвятляе некаторыя

вобразы прыроды. Напр., колькі поэтаў апявалі восень, як сумную пару году. Накідваць на восень змрочны флёр жалобы зрабілася свайго роду трафарэтам у поэзіі. У беларускай творчасці, напрыклад, Алесь Гарун рысуе восень заўсёды ў змрочных фарбах, гаворачы аб ёй:

Восень холодная, чорная, хмурая,
Сунецца ціха, нячутна, штодазень.
Хварбы наўкола паклала панурыя,
Сонца хавае за чорную цень.

Янка Купала зьвяртаецца да восені з такім трагічным зваротам:

Восень панурая, восень маўклівая,
Страшна ты чуткаму сэрцу душы.

У расійскай поэзіі нават Пушкін, для якога, як вядома, восень была ўлюбёнай парой году, назваўшы яе „очей очарованьем“, сьпяшаецца дадаць і другі сумна кантрастны эпітэт: „унылая пора“.

Для большасці поэтаў восень—гэта нібы спыненне жыцця, для Цішкі Гартнага, які бачыць у прыродзе бязупынны рух, бязупынны працэс развіцця з супярэчнасцяй, восень—толькі адна з доўгага ланцуга супярэчнасцяў; poeta піша:

Мне кажуць: восень—заміранне,
Жуды глыбокай час ўрачысты...
А я кажу: хто глыбей гляне,
Той жыцця ўгледзіць промень іскры.

І ў цэлым шэрагу папярэдніх вобразаў зялёнай руні, палёў, „хмар мяккіх“, „шоўку шамкага“, „пуккіх лісьцяў“ і г. д. песьняр выяўляе гэты жыватворчы промень.

Але, бачачы ў жыцці прыроды такі бязупынны працэс, Цішка Гартны бачыць у ім цесную арганічную сувязь паасобных частак ды зьяў. У гэтай галіне, як і заўсёды, поэтычныя вобразы становяць сабой вынік пэўнай сыстэмы сьветаадчування песьняра і яго сацыяльнай сутнасці. Poeta-індывідуалісты заўжды бачыць і ў вакольнай прыродзе пераважна адмяжованасць, спыняецца на абмалёўцы ізоляваных зьяў і прадметаў. Такі poeta з замілаваннем малюе адзінокі месяцчык на небе, адзінокія зоркі, адзінокія хмары—вобразы, якія таксама зрабіліся 7

8 шаблёнам у поэзіі. У зусім іншым аспэктце прадстаўляецца прырода вачом поэты-калектывістага: ён пераважна ў надворным сьвеце будзе бачыць злучнасьць і зьлітасьць рэчаў. Напрыклад, ва ўспрыманьні пролетарскага поэты самабытніка зоркі—гэта колектыў неба, які змагаецца з цемрай („Моим собратьям“). Кірылаў апявае „Голубых созвездий созвон“. У поэзіі Казіна ўвесь космос прадстаўляецца, як „синекаменный завод“, дзе сонца, хмаркі, маланка і ўсё іншае працуюць, як людзі. Цішка Гартны таксама назірае ўзаемную злучнасьць і зьлітасьць рэчаў. Ён далёкі ад таго, каб апяваць адзінокі месячык і адзінокія зоркі; у яго, наадварот:

Цеснай, роднай сям'ёй
Зоркі з неба ўсяго
Міргаюць над зямлёй.

(„Начныя чары“).

У другім месцы сонца выступае ў Цішкі Гартнага, як барацьбіт, які змагаецца з цемрай („Каля бору сонца ходзіць“) і мастацкая ўвага яго, далей, спыняецца на сузор'ях, якіх ня „скрыць цёмныя ночы“ ды інш.

Так, зборнік „Урачыстасьць“ становіць сабою яскравы выраз бадзёрага сьветаадчуваньня песьняра, які бачыць усюды рух, дынаміку барацьбы і адначасна ўзаемную сувязь рэчаў. Прасякнуты такімі бадзёрымі настроймі, Цішка Гартны адгукаецца на ўсё пекнае і прыгожае: і рэвалюцыя, і прырода, і ўсё жыцьцё ў цэлым стаіць тут у сваім сьвяточным убраньні; нават народная фантастыка не абмінута пэтай; у яго выступаюць цені—

Доўгакосых,
Тоўстаносых,
Цёмнатварых,
Грозных, ярых
Лясуноў.

На зьмену ім вынікае іншая, больш пекная зьява:

Шнуруюць скокам ёмікім
Німфы-ведзьмы, феі-паньны.

Рэчаіснасьць і фантастыка, праўда жыцьця і мара, такім чынам, стаяць тут у Цішкі Гартнага ў адзіным абагульняючым сынтэзе.

Ня толькі тэматыка лірыкі Цішкі Гартнага значна пашыраецца зборнікам „Урачыстасьць“: тут заўважаюцца пэўныя дасягненьні і ў галіне формальна-мастацкай, га-лоўным чынам, у галіне эўфоніі і рытмікі. Цішка Гартны зьяўляецца тут зусім у новай постаці музычнага песьняра, які трапным злучэньнем асонансаў і алітэрацый можа ўтвараць сапраўдныя гукавыя мэлэды. Напрыклад, яго „Сымфонія“ становіць сабою сапраўды музычны твор:

Мята, рожа, півонь,
Вішань сьвежых чырвонь —
 Пах, мілаваньне...
Ветру павей у лістках,
Дрэўцаў ціханькі ўздох —
 Рух, калыханьне.

Тут і рытм, і самы падбор гукаў, і злучэньне рыфм, — усё робіць музычнае ўражаньне.

Цішка Гартны шукае новых для сябе рытмаў, у якіх можна было б адбіць наш хуткабежны час. І, сапраўды, некаторыя яго вершы адбіваюць рытм працы і рытм барацьбы. Яго верш „Праца“ перадае грукат і вярчэньне „процьмы кол“, якія —

Нясупынна,
Стройна, чынна
Ўюць кругі чарадою.

Трапныя гукавыя вобразы тут сапраўды даюць нам уяўленьне таго, як —

Шасьцярні
 мятусяцца,
Імчацца
Стралою
 Пасы.

Другі прыклад: у вершы „Яна ідзе“ ў самым рытме мы сапраўды адчуваем цвёрдыя крокі рэвалюцыі, якая ў полымі барацьбы ідзе ўперад.

Форма, такім чынам, у Цішкі Гартнага вельмі часта адпавядае зьместу. Пясьняр руху, дынамікі знаходзіць адпаведныя рытмы, якія адбіваюць гэтую дынаміку; „Урачыстасьць“ становіць сабою мастацкае цэлае.

Але постаць лірыка — гэта толькі адзін бок мастацкай істоты Цішкі Гартнага; творчасць яго вызначаецца сваёй 9

10 жанравай рознастайнасьцю: Гартны—поэта-лірык, драматург і адначасна бэлетрысты. І можна сказаць, што ў разьвіцьцё беларускай мастацкай прозы пісьменьнік даў асабліва значны скарб як у адносінах колькасных, так і якасных. Гартнаму належаць ў данай галіне наступныя творы: зборнік апавяданьняў „Трэскі на хвалях“ (Менск, 1924); першы у беларускай літаратуры соцыяльна-псыхалёгічны роман „Сокі цаліны“, які вышаў пакуль-што ў дзьвюх частках (I ч. „Бацькава воля“, Бэрлін, 1921 г. і II ч. „На перагібе“, Менск, 1926); нарэшце, апошні зборнік „Прысады“ (Менск, 1927 г.).

На кожным з гэтых твораў мы спынімся паасобку. Сам аўтар дае нам тлумачэньне назвы свайго першага прозаічнага зборніку „Трэскі на хвалях“. Сэнс вобразу выкрываецца ў перажываньнях героіні апавяданьня „На новым месцы“. Акіліна, як кажа пісьменьнік, „стала цёсачкай, якая плавае на бурных хвалях, якой залежыць ад чужой волі быць папхнутай на дно ці выхапленай“ („Трэскі на хвалях“, стар. 243).

Вобразная назва зборніка, такім чынам, выяўляе пэўную канцэпцыю жыцьця; людзі—гэта трэскі на магутных і бурлівых хвалях жыцьця; адны з іх пакорна плывуць па цячэньню, другія змагаюцца. Адсюль у зборніку дзьве істотных тэмы: пакуты людзей і іх барацьба.

Гэтыя дзьве галоўныя тэмы Цішка Гартны распрацоўвае ў аспэктэ соцыяльна-псыхалёгічным; пісьменьнік выкрывае нам трагічныя колізій ўнутраных перажываньняў, ён выкрывае нам глыбіню людзкіх пакут і адначасна выяўляе прычыны гэтых пакут, якія таяцца ў ненормальных соцыяльных умовах дарэволюцыйнага ладу жыцьця. І вось перад намі ў апавяданьнях зборніка праходзіць даўгі рад пакутнікаў, якія зрабіліся ахвярамі гэтага ладу, поўнага супярэчнасьцяй соцыяльна-эканамічнага парадку. Пісьменьнік нібы імкнецца ўзварушыць нас усёй глыбінёй чалавечага гора, ён расчыняе прорву трагічных колізій і сутычак, жыцьцё дарэволюцыйнага часу стаіць перад намі ў змрочных фарбах уціску і пакуты. Пісьменьнік, напрыклад, вядзе нас у бедную сялянскую хату; маленькі хлопчык Янка тут зьяўляецца ўжо працоўнай сілай, служыць у пана, але цяжкія ўмовы службы, панскі зьдзек

прыгнятаюць чуюю душу хлопчыка; дарэмна шукае ён паратунку ў маці, уцякаючы да хаты; беднасьць прымушае маці вярнуць сына аканому, няшчасны Янка ня вытрымлівае пакуты і канчае жыццё самагубствам („Лайдак“). Тут беднасьць, соцыяльныя супярэчнасьці паказаны ў трагічным асьвятленьні: беднасьць руйнуе нормальныя адносіны паміж бацькам і дзяцьмі, яна зьнішчае нават інстынкт самазахаваньня, соцыяльныя фактары аказваюцца больш моцнымі, чым біялёгічныя. У такім-жа трагічным асьвятленьні паказана беднасьць і ў апавяданьні „Вялікодная каробка“. У героя гэтага апавяданьня, беднага рамесьніка Антона Ступы, сваё цяжкае гора; ён ня можа справіць вялікоднага стала, ня можа нават і ў сьвята парадаваць сям'ю; у ваччу яго ўвесь час стаяць галодныя тварыкі дзяцей; добрасумленны чалавек лютай беднасьцю даводзіцца да злачынства: ідзе красьці. Гэтай тэме выпадковага злачынства асабліва пашанцавала ў беларускай літаратуры; раней яна выяўлена была Якубам Коласам у апавяданьні „Малады дубок“, зачэплена Бядуляй у творы „Сярод ночы“. Але ў Цішкі Гартнага і ў даным выпадку ёсьць свая ўстаноўка: ён імкнецца пераважна выявіць трагічны бок соцыяльных супярэчнасьцяў, паказаць беднасьць у яе руйнуючым аспэктэ. З гэтага трагічнага патосу аўтара вынікае ў яго прыём антытэзы; злачынства паказана на фоне сьвяточнага побыту, і такі фон яшчэ больш адцяняе трагічнасьць становішча героя; псыхіка яго сапраўды—„бяздонная студня, поўная гора і сьлёз“. Напрыклад, вельмі трапна пераданы перажываньні Антося Ступы ў вялікодную ноч: „... Чулася навокал нейкая урачыстасьць, але на душы Антося было брыдка: ён ішоў на звон, пакінуўшы ў дому засмучоную жонку і пакрыўджаных дзетак. Уся ўрачыстасьць была для яго ня толькі чужою, а нават і варожаю. Гэта адчуваў Антося з таго моманту, калі выясьнілася, што надышоўшае сьвята прынясло много дарэмных клопатаў і парушыла наладжаную хаду жыцьця. Чуючы звон і бачачы сьвяточны рух, ён даходзіў да злосьці і праклінаў сваё жыццё і грамадзянскі лад. Антося дзівіла ўся забытанасьць і супярэчнасьць яго, якая выглядала перад ім ва ўсёй сваёй прыкрасьці. Вялікае сьвята 11

12 для адных—другім цяжкая мука і клопаты. Чаму гэта так?" (Іб., стар. 19—20).

У апавяданні „Распусьніца“ малюецца сямейная трагедыя, але і гэта апошняя, як заўсёды ў Цішкі Гартнага, угрунтавана на пэўнай соцыяльнай аснове. У даным творы перад намі выступае гаротная сям'я, пакінутая гаспадаром, які зьехаў у Амэрыку: жонка, ня маючы сродкаў да існаваньня, робіцца распусьніцай; у душы дачкі, маленькай Анэлі, сьпее пачуцьцё помсты і абурэньня проці бацькі—вінавайцы разбурэньня сям'і. Письменьнік схваляе журбліва драматычны момант, калі гэтыя пачуцьці дзіцятка моцна выбіваюцца вонкі: Аўдоўцыя піша ліст чалавеку, і маленькая Анэля дыктуе ёй словы, поўныя злосьці на бацьку. „Напішы, матулька, кажа яна, што я лічу яго нашым згубіцелем, катам нашым“ (Іб., стар. 33).

У гэтых простых і ў сваёй прастаце жудасных словах выказваецца ўся глыбіня чалавечага гора, якое забівае натуральна позытыўныя адносіны дзяцей да сваіх бацькоў і пераварачае іх у яскрава нэгатыўныя, калі бацька ў сьвядомасьці дачкі стаіць ў постаці ката і згубіцеля. Вобраз абяздомленай сям'і зьмяняецца ў Цішкі Гартнага вобразам беспрацоўных, якія бяздомнымі тулягамі бадзюцца па сьвету і ў якіх люты лёс адбірае астатні прамень надзеі

Так, у абмалёўцы Цішкі Гартнага людзі—нібы тыя трэскі на бурліва-пеністых хвалях жыцьця. Такімі хвалямі, папершае, зьяўляюцца жалезныя законы эканомікі: беднасьць, соцыяльныя супярэчнасьці парушаюць нормальны ход жыцьця і зьяўляюцца галоўнымі крыніцамі людзкіх пакут; яны руйнуюць нормальныя адносіны паміж бацькамі і дзяцьмі, яны даводзяць да злачынства, самагубства і распусьты, робяць людзей тулягамі.

Але агульная канцэпцыя жыцьця ў беларускага письменніка далёка ад змрочнага фаталізму, у яго мы хутчэй знаходзім здаровы дэтэрмінізм. Письменьнік заўсёды паказвае абумоўленасьць чалавечых учынкаў надворнымі соцыяльна-эканамічнымі фактарамі, але гэтыя фактары стаяць перад ім не як нейкае таёмнае „Мойра“, а рысуюцца яму ў выглядзе надворных умоў, над якім мажліва перамога. Шлях да гэтай перамогі—шлях барацьбы. Ад-

сюль у творчасці Цішкі Гартнага органічна вынікае мотыў барацьбы; гэты мотыў ён падае у розных аспектах. Письменьнік, папершае, малое нам барацьбу ўнутраную, якая адбываецца ў душы чалавека; ён вельмі трапна выкрывае розныя душэўныя колізіі і сутычкі. Амаль кожнае яго апавяданьне мае даную психолёгічную сытуацыю. Напрыклад, у памянёным ужо апавяданьні „Вялікодная каробка“ з пачатку да канца праходзіць перад намі ўнутраная трагедыя Антося Ступы, у душы яго сутыкаюцца ў цяжкі канфлікт здоравае сумленьне і бацькаўскі інстынкт, пачуцьцё жалю да дзяцей. Той-жа психолёгічны канфлікт становіць сабою і аснову апавяданьня „Штрэйкбрэхер“, дзе абмалёвана сутычка паміж бацькаўскім інстынктам і таварыскім абавязкам; працоўнай солідарнасьцю: сьвядомы рамеснік Анупрэі у час забастоўкі ня можа выцярапецць галадоўлі свае сям’і і дапушчае здраду сваім таварышом, але пасля гэтай здрады ён перажывае цяжкія пакуты. „Праз усю ноч Анупрэі ня мог супакоіцца і заснуць, як след. Толькі надыходзіў сон, плюшчыліся вочы і мярцвела цела, як раптам унутры штосьці адрывалася, прабягала па ўсёй постаці калючая дрыготка—і сон прападаў. Чарадою віліся горкія думкі-сумленьні, і натужна працавалі мазгі над пытаньнем, як-жа абыйдзецца яго праступак“ (Іб., стар. 75). „Слова „штрэйкбрэхер“, як малатком стукала яму па галаве, разьліваючы ўнутры балючую трывогу“ (Іб., стар. 78). Малюнак унутраной барацьбы разьвінаецца і ў другіх апавяданьнях письменніка. У апавяданьні „Больш за ўсіх“ паказана барацьба ў душы героя Платона Кічкі паміж рэвалюцыйным абавязкам і пачуцьцём любасьці да хворай і канаючай маці. Герой апавяданьня—сьвядомы, загартаваны ў барацьбе рэвалюцыянэр; для яго справа рэвалюцыі, грамадзкія абавязкі—вышэй асабовых адносін. „Дзеля рэвалюцыі ён ахвяраваў пачуцьцём каханьня, пакінуўшы без адказу просьбу каханай дзяўчыны не выяжджаць на падпольную працу пры немцах. Дзеля ідэі рэвалюцыі ён забываў бацькоў, ня ведаючы, як і што яны жывуць, як іх становішча пад пал’якамі“. Але адначасна ў душы Платона Кічкі ў момант хваробы яго маці абуджаюцца глыбокія пачуцьці спагады і жалю да хворай, і гэтыя пачуцьці сутыкаюцца з 13

14 усведамленьем рэволюцыйных абавязкаў. У апавяданьні „Помста“ маем канфлікт паміж рэволюцыйным героізмам і дробязямі жыцця. На працягу досыць вялікага твору „Панкел Ліпа“ праведзена драматычная колізія паміж абавязкам чырвонаармейца ды іншымі рухамі душы, якія адхіляюць героя апавяданьня ад гэтага абавязку і ледзь не даводзяць да здрады рэволюцыі. У Панкела, паводле слоў аўтара, „душа раздвалася, і паміж дзьвюма яе часткамі ўзгарэлася барацьба, якая пачала мучыць Панкела, дратаваць усю яго істоту. Страшныя вобразы-здані і мары-выгляды панесьліся перад ім. Панкел раз-за-раз зрабіўся бязвольным і бязлюдным стварэньнем“ (Ів., стар. 94). Нарэшце, у апавяданьні „На новым месцы“ падана напружаная барацьба жаночага абавязку і пачуцця каханьня; на фоне гэтай барацьбы разьвязаны дзьве тэмы: тэма жаночай здрады, *adulter'a* і тэма рэўнасьці цёмнай і бязгрунтоўнай па сваіх вытоках.

У Ц. Гартнага, такім чынам, псыхіка чалавека малюецца зазвычай, як арэна барацьбы паміж сьветлым і цёмным пачаткам; аголеная ад свайго канкрэтнага зьместу, гэта ў канчатковым выніку—барацьба розуму і пачуцця, сьветлага абавязку і цёмнага інстынctu. У творах пісьменьніка ёсьць цэлы шэраг пасыўных натур, якія мала здольны да жыццёвай барацьбы, якія зьяўляюцца сапраўднымі „трэскамі“ на хвалях; у такіх натур надворная акалічнасьці, абуджаючы сфэру эмоцый ды інстынктаў, атрымліваюць перамогу; абавязак падпарадкуецца цёмным рухам душы.

Але такім эмоцыянальна-пасыўным натурам Цішка Гартны проціставіць у сваёй творчасьці цэлы шэраг разумова-актыўных персонажаў, якія зьяўляюцца сапраўднымі будаўнікамі.

Адсюль другім аспектам, у якім выяўлена ў Цішкі Гартнага тэма барацьбы, зьяўляецца аспект надворнай соцыяльнай барацьбы; рэволюцыя і зьвязаная з ёй грамадзянская гайна ў нашага пісьменьніка абмаляваны досыць шырока.

Зарысоўкі рэволюцыйных праяў вызначаюцца ў Цішкі Гартнага сваёй многаграннасьцю і рознастайнасьцю. Напрыклад, паказаны ўплыў рэволюцыі на хатні сямейны

быт, зачэплена тэма бацькоў і дзяцей: у апавяданьні „Спатканьне“ ў асобе Агаты абрысаваны новы тып жанчыны, у якой ужо выяўляецца сваё асабовае „я“, якая вызваляецца з пад сямейнага ўціску бацькоў і сваё жыццё імкнецца пабудаваць згодна запатрабаваньняў свайго сэрца. З асаблівым замілаваньнем спыняецца пісьменьнік на абмалёўцы героічнага боку рэвалюцыі. Так, у апавяданьні „Сымонка-інжынэр“ гэты героізм выступае ў сваім трагічным асьвятленьні: у барацьбе з белапалякамі гіне бацька і разам з ім гіне яго маленькі сыноч, які таксама захоплены рэвалюцыйным настроем. Вобраз таленавітага маленькага хлопчыка Сымонкі трапна выяўляе тыповыя асаблівасьці дзіцячай псыхалёгіі з яе інстынктам насьледаваньня дарослым; адначасна паказана, як рэвалюцыйныя абставіны барацьбы надаюць гэтаму інстынкту сваю мэтаімкненнасьць; тут мастацка прасочаны ўплыў рэвалюцыі на дзіцячую псыхіку. Сымонка паступова заражаецца настроймі змаганьня. „Запала і ў яго чулую дзіцячую душу гарачае пачуцьцё крыўды і помсты да агульнага ворага. І з гэтага часу ў сваіх гульнях з дзядзькамі Сымонка перамяніў характар і выразнасьць дзеяў, ахрысьціўшы немцаў палякамі, а расійцаў чырвонаармейцамі. Кожны раз ішла бойка ў іх між двума гэтымі станамі. Сымонка заўсёды быў начальнікам чырвонаармейцаў. Ён чуў, як бацька цішком паведаў мацеры аб хуткім прыходзе іх у Ступы, і з нецярплівасьцю чакаў. Абы раніца, выходзіў з хаты на вуліцу, узлазіў на шула і глядзеў на ўсход, ці ня ідуць чырвонаармейцы. Сымонка чакаў, што яны прынясуць яго бацьку работу, а дзеля ўсіх вызваленьне—штосьці вялікае і каштоўнае, бо вельмі ўсімі пажаданае“ (Іб. стар. 55). На такім фоне трапна схопленай дзіцячай псыхалёгіі паказаны сумны і велічны кавалак жыцьця. Тое самае героічнае аблічча рэвалюцыі выступае перад намі і ў апавяданьні „Дойдзем, сыноч“, дзе пераданы просты і ў сваёй прастаце жаклівы эпізод грамадзянскай вайны, у час якой маці-сялянка з сваім 6-гадовым маленькім сынам пакідае вёску ды ідзе ў сьвет абы толькі не апынуцца ў руках белапалякаў. Так Цішка Гартны здолеў у мастацкіх вобразах выявіць героічны патос рэвалюцыі, здолеў паказаць гэтую вялікую

16 волю да жыццця, якая выявілася ў падзеях рэвалюцыі. У творах Цішка Гартнага знайшлі сабе адбітак два бакі рэвалюцыі—яе руйнавальная і будоўная стыхіі. Адно з лепшых апавяданняў зборніка „Трэскі на хвалях“ так і названа—„На руінах“. Мастацка зарысавана тут пісьменьнікам тое разбурэнне, якое пакінула пасля сябе грамадзянская вайна, паказана сумная спадчына, якую пакінулі пасля сябе драпежныя польскія паны. Вось, напрыклад, адзін з такіх сумных абразкоў: „На станцыі перад вачымі Несьцера паказаўся цяжкі малюнак. Калісьці, ён помніць, гэта станцыя была шумнай і бойкай. Новы, з чырвонае цэглы, мастацка зложаны будынак станцыі цешыў сваім прыгожым выглядам. Высока падымалася, як вежа, вадакачка. Народу заўсёды так і кішэла. А цяпер..: Ох-ха! Як нейкі забыты вартунік, стаіць пабітаю, пашарпанаю, з паваленню страхою тая-ж вадакачка, а ад будынку станцыі—адны разбітыя падмуры. Для прыпынку прыяжджаючых збыты насыпех з дошчак барак. У вагонах месціцца і білетная, і комендант, і начальнік станцыі. Зусім выпадкова асталіся няпрыметныя лямпавыя ліхтары, якія маркотна сьвецяць то там, то сям на пустэльным абшары“ (Іб., стар. 81). Але, падаючы такія сумныя малюнкi, Цішка Гартны адначасна паказвае, як на руінах расьце загартаванасьць у барацьбе, расьце сьвежая рунь новага. Так, у апавяданні „На новым месцы“ абмалёвана і будаўнічая стыхія рэвалюцыі: тут у асобах мэханіка і кіраўніка саўгасу паданы тыповыя фігуры савецкіх працаўнікоў, якія шчыра адданы сваёй справе, захоплены будаўніцтвам новай гаспадаркі на асновах колектывізацыі. У мэханіка Ладымера Ложкі ёсьць свой акрэсьлены погляд на жыццё. „Цяперашняе жыццё, кажа ён, не павінна спыняцца на адным месцы; яно мусіць вярцецца, віраваць, бегчы наперад. Бач, мы творым рэвалюцыю, перабудоўваем усё на новы лад, нішчым старое да астанку“ (Іб., стар. 229). Але ў Ладымера слова не разыходзіцца са справай, ён далёкі ад красамоўнага фразёрства: сваю кіпучую энэргію ён усю дарэшту аддае адбудове саўгасу, культурна-асьветнай справе і г. д. Побач з такімі дадатнымі тыпамі паказаны і адмоўныя, выяўлены асобы, якія адзінока стаяць здалёк ад вялі-

кага гасьцінца жыцьця. Такой адзінокай асобай зьяўляецца, напрыклад, жонка Ладымера—Акіліна, сантымэнтальна-нікчэмная мяшчанка, якая думае толькі аб асабістых асалодах, для якой кіпучая будаўнічая чыннасьць яе чалавека зьяўляецца зусім чужой і незразумелай. Такім-жа лішнім чалавекам зьяўляецца далей шляхціц у апавяданьні „Бягунец“: ён ухіляецца ад барацьбы, уцякае ад бальшавікоў, аднак люты лёс пасвойму помстуе яму—ён гіне ад рукі белапалаякаў. Але асабліва трапна фігура такога лішняга ў нашы часы чалавека зарысавана ў апавяданьні „Трэскі на хвалях“, дзе абмалёвана расслаенне ў шэрагах інтэлігенцыі, і на фоне гэтага расслаеньня паказана, што Сідары Браваркі, ухіляючыся ад сучаснай будаўнічай працы, зьяўляюцца трагічнымі адзіночкамі, якія асуджаны гісторыяй.

6 49232
А
Няцяжка, такім чынам, заўважыць, што зборнік „Трэскі на хвалях“ вызначаецца цікавым зьместам; у ім адбіўся цэлы шэраг актуальных тэм: барацьба ўнутраная і барацьба надворная, праменістае сьвятло сучаснасьці і разам некаторыя цёмныя плямы на ёй,—усё гэта ўвабрала ў сябе мастацкая проза пісьменьніка. Але галоўная ўстаноўка аўтара заключаецца ў тым, каб абхапіць жыцьцё працоўнага чалавека ва ўсім багацьці і рознастайнасьці яго соцыяльна-псыхолёгічных праяў. Носьбітамі гэтых праяў зьяўляюцца дзеючыя пэрсонажы пісьменьніка; кожны з іх ёсьць пэўны соцыяльна-псыхолёгічны комплекс. На абмалёўцы такіх комплексаў канцэнтруецца галоўная мастацкая ўвага пісьменьніка; адсюль вынікае рэльефнасьць і пукатасьць яго партрэтнага мастацтва. Пэрсонажныя вобразы Цішкі Гартнага, бы жывыя, стаяць перад нашымі вачыма; у іх няма нічога фальшывага і надуманага, яны ўзяты аўтарам непасрэдна з самага жыцьця. У рознастайнай партрэтнай галерэі, якая разьвінаецца перад намі ў зборніку „Трэскі на хвалях“, асабліва вызначаецца вобраз чалавека-змаганьніка, надзеленага актыўнай воляй, загартаванага ў барацьбе. На абрысоўцы пэрсонажаў-актывістых спыняецца Цішка Гартны з асаблівым замілаваньнем,—гэта яго ўлюбёныя вобразы. Большаю часткаю Гартнаму ўласьціва дыялектычная пабудова вобразаў, яны бяруцца ім у жывым струмені 17

18 зьмен, напружанага росту, які разьвіваецца з супярэчнасьцяй. Героі беларускага пісьменьніка, як мы бачылі вышэй, або праходзяць праз вогнішча ўнутраных супярэчнасьцяй, або адпихваюцца ад надворных супярэчнасьцяй соцыяльнага парадку, імкнучыся перамагчы і тое, і другое.

Концэнтруючы сваю ўвагу, галоўным чынам, на трапнай кампазыцыі персанажных вобразаў, Цішка Гартны менш увагі аддае сужэтай кампазыцыі. Сужэт для яго ня ёсьць нешта самаэтнае, — ён толькі фон, на якім разьвінаецца партрэтная галерэя вобразаў. Адсюль вынікае прастата і нескладанасьць сужэтаў у апавяданьнях Цішкі Гартнага. Каханьне дзяўчыны проці волі бацькоў, сустрэча двух братоў пасля даўгой разлукі, вандраваньне з мэтай дастаць працу, уцёкі маці з сынамі ад белапалякаў, жаночая здрада, — вось найбольш тыповыя сужэтыя асновы апавяданьняў Гартнага. У яго пераважае эпізодычны тып кампазыцыі з біографічным стрыжнем. Навакोल асобы галоўнага персанажу нанізваюцца цэлы шэраг паасобных эпізодаў з яго жыцьця. І звычайна ў выбары гэтых эпізодаў адсутнічае мастацкая тэлеалёгічнасьць; паасобныя часткі ня ўвязваюцца шчыльна з мастацкім цэлым. Напрыклад, у апавяданьні „На руінах“ зусім лішнім зьяўляецца даўгое апісаньне начаваньня герояў у карчме; у апавяданьні „На новым месцы“ зусім з боку прыцягнута сцэна рэўнасьці, што Акіліна, якая сама апусьцілася да adulter'a, робіць свайму чалавеку: гэта сцэна ня можа быць апраўдана ні псыхолёгічна, ні кампазыцыйна; у апавяданьні „Шукаючы працы“ мы маем падбор паасобных эпізодаў, якія зьвязаны толькі надворнай рамай вандраваньня, але ня маюць унутраной сувязі. Так, у кампазыцыйнай пабудове вялікіх апавяданьняў у Цішкі Гартнага назіраецца большай часткаю мэханічная сувязь паасобных эпізодаў; сувязі арганічнай няма. Больш удаюцца пісьменьніку невялічкія апавяданьні, як, напрыклад, „Сымонка-інжынэр“, „Дойдзем, сынок“, „Лайдак“ ды інш. Яны зазвычай вызначаюцца напружанасьцю дзеяньня і ня маюць залішняй расьцягнутасьці. Некаторыя з гэтых невялічкіх апавяданьняў Цішкі Гартнага пабудаваны па тыпу новэлістычнай кампазыцыі з выразнымі моман-

тамі завязкі, Spannung і развязкі. Такая композицыя найбольш адпавядае характару творчасці пісьменьніка; яна становіць сабою арганічны выраз тэй драматычнай барацьбы, якая прадстаўляе сабою лейт-мотыў яго творчай канцэпцыі; новэлістычная пабудова ў Цішкі Гартнага — такім чынам адзін са сродкаў раскрыцця яго тэматыкі ў яе спецыфічнай аснове. Напрыклад, у апавяданьні „Сымонка-інжынэр“ у самым пачатку дана трапная экспазыцыя-характарыстыка Сымонкі, як здольнага хлапчука; завязка дае выбуховы дынамічны мотыў вайны; кульмінацыйны пункт новэлі — удзел Сымонкі ў барацьбе разам з бацькам, развязка — трагічная сьмерць Сымонкі, прычым вастрата канцоўкі тут узмацняецца трапнай экспазыцыяй, усе часткі аказваюцца звязанымі паміж сабою, нічога лішняга. Прыблізна па такому-ж тыпу новэлістычнай композицыі пабудаваны апавяданьні „Лайдак“, „Спатканьне“ ды інш.

Зазвычай у Цішкі Гартнага дыспозыцыя, г. зн. рэальная паслядоўнасьць сужэтнага руху, супадае з композицыяй, паслядоўнасьцю яго ў мастацкім аформленьні. Таму ў сужэтнай пабудове апавяданьняў Цішкі Гартнага няма інтрыгуючых і напружваючых увагу чытача момантаў; у яго звычайна эпизоды развіваюцца паступова, адзін за адным. Адступленьні ад гэтай звычайнай для пісьменьніка схэмы трапляюцца параўнальна рэдка. Напрыклад, у апавяданьнях „Распусьніца“ і „Дойдзем, сынок“ чытач адразу ўводзіцца „in medias us“, у сярэдзіну дзеяньня: у першым апавяданьні адразу перад намі развіваецца драматычны эпизод укладаньня распусьніцай ліста пакінуўшаму яе чалавеку, у другім творы ў самым пачатку дана журблівая сцэна вандраваньня бяспрытульнай маці з сваім дзіцем. У тым і другім выпадку толькі ў далейшым ходзе апавяданьняў выкрываецца падстава гэтых драматычных момантаў.

Стыль Цішкі Гартнага ў зборніку „Трэскі на хвалях“ мае пераважна сінтэтычны характар. Пісьменьніку ўласціва большай часткай пэрыодычная пабудова мовы, часам з цэлай сьстэмай дадатковых сказаў, што пазбаўляе яго стыль рухавасьці і дынамічнасьці. Апроч таго, аўтар вельмі скупа і ашчадна ўжывае маляўнічыя сродкі; яго

20 слоўная эйдолегія развінута ня досыць шырока і ня мае яскрава сакавітых фарбаў.

Асаблівасьці Цішкі Гартнага, як бэлетрыстага, вызначаны ў яго зборніку „Трэскі на хвалях“, пуката выявіліся і ў яго романах „Сокі цаліны“.

Пакуль што роман яшчэ не закончаны, вышла дзьве першыя яго часткі: „Бацькава воля“ і „На перагібе“.

Сужэт першай часткі вызначаецца прастаю... Рабочы Рыгор Нязвычны прыжджае ў госьці ў мястэчка Сілцоў, дзе жыве яго каханая Зося; бацькі проці гэтага каханьня, яны хочуць выдаць дачку за багатага хлапца Васіля Берага, але Зося кахае ўсё-ж такі Рыгора і нават аддаецца яму; пасьля гэтай прыгоды ў Лужкох Рыгор выяжджае на месца свае працы ў Рыгу.

Сужэт другой часткі больш складаны; тут крыжуюцца дзьве сужэтныя лініі з двума топографічнымі цэнтрамі: падзеі адбываюцца ў Сілцох і Рызе. У Сілцох адбываюцца ўладзіны і вясельле Зосі, арышты мясцовых рэволюцыянэраў. У Рызе развінаецца багатае падзеямі романічнага і грамадзкага характару жыцьцё Рыгора Нязвычнага—развінаецца на агульным фоне барацьбы рабочай клясы за сваё вызваленьне; канчаецца дзея арыштам Рыгора і яго трэцяй па ліку каханай—Наталі.

У першай частцы пераважаюць мотывы жанравыя; тут добра абмалёваны быт местачковага мяшчанства з яго затухлым кансэрватызмам, тупой нянавісьцю да бядняцтва і чыста „домостроевским“ сямейным дэспатызмам: над праявамі маладога юнацкага жыцьця тут вісіць „Бацькава воля“. Але сямейная драма, як зазвычай у Цішкі Гартнага, пераходзіць у драму сацыяльную, адсюль мотывы жанравыя ў яго цесна пераплятаюцца з мотывамі сацыяльнымі; трапна паказана раслаенне мястэчка на кулакоў і беднякоў, выяўлена вострая сацыяльная барацьба паміж гэтымі пластамі, мастацка акрэсьлены фігуры мясцовых рэволюцыянэраў, загартаваных у барацьбе, ды інш.

У другой частцы на першы плян высуваецца сацыяльны зьмест. З душнага, атручанага дэспатызмам правінцыяльнага мястэчка, аўтар выводзіць нас на шырокую прастору буйнага прамысловага цэнтру. Тут зарысавана

фабрычнае жыццё, мастацка паказаны рабочы рух з яго дэманстрацыямі, забастоўкамі ды іншымі праявамі актыўнай рэвалюцыйнай барацьбы. У гэтай насычанасці багатым рэвалюцыйным зместам расчыняецца сэнс назвы роману: „Сокі цаліны“—гэта маладыя рэвалюцыйныя сілы, якія пачалі актыўную барацьбу з царызмам. Стары рэвалюцыянэр Міхась з вялікім здавальненнем бачыў, „што з кожным часам новыя і новыя шэрагі вяк выступаюць на арэну змаганьня за вялікія ідэі вызвалення працоўных: багатая сокамі цаліна агромнай краіны расціла маладыя пасынкi“ („На перагібе“, стар. 84).

У цэнтры роману стаіць Рыгор Нязвычны. Гэта тыповы рабочы-барацьбіт; ён максымалісты па сваіх пераконаннях і ўчынках; на сходзе ён, наўпрэкі памяркоўнаму настрою іншых рабочых, стаіць за ўзброенае паўстанне, выступае з гарачымі, палкімі прамовамі; першы сьпевам марсэльезы ўцягвае рабочых у дэманстрацыю, у час гэтай дэманстрацыі кідае ў поліцэйскіх каменні, і г. д. Але адначасна Рыгор не парваў яшчэ сувязі з вёскай, у яго прабіваецца і некаторая цяга да вясковага побыту, замілаваньне да вясковай прыроды. Вось, напрыклад, як малюецца адзін з момантаў яго перажываньняў: „нейкая магутная сіла цягі к далёкім вобразам затуліла шэрай плеўкай шырокую галу яго небасхілу. Бліснулі павабныя думкі—хаценьне выйсьці з пакою і накіравацца не ў завод, ня ў дым, дзе смурод, а на вакзал, дзе стаіць нарыхтаваны да адпраўкі ў Ліцк цягнік. Лясы і поле, паплавы з зялёнаю атаваю, жанцы з іх песьнямі, матленьнем жывых каласоў, белы лунь над капусьнікамі, а пасьля нечаканае і таму глыбока натхнёнае спатканьне з мацераю, таварышамі... з Зосяю“ („На перагібе“, стар. 186—187).

У романе Рыгор Нязвычны жыве дваістым жыццём: грамадзкім і асабовым, „Рыгор,—кажа аўтар па гэтаму поваду,—марыў перш усяго аб шчасці агульна-людзкім, як чалавек ідэі, як шчыры пасьлядовец рэвалюцыі. Але тым самым ён ня цураўся лепшага жыцця для сябе самога. Праўда, яно бачылася яму ў асаблівай форме, асаблівым зьмесьце“ („На перагібе“, стар. 204). Так, Рыгор Ня-

22 звычайны—барацьбіт-рэвалюцыянэр; як такі, ён шукае новых сацыяльных форм і адначасна, відаць, шукае новых норм асабовай моралі; ён адкідае мяшчанства і, шукаючы асаблівай формы і асаблівага зьместу свайго індывідуальнага існаваньня, жыве напружаным эмоцыянальным жыцьцём; на працягу двух месяцаў ён перажывае тры романы.

Вобраз Рыгора Нязвычайнага, такім чынам, двоіцца: ён прадстаўнік рабочай клясы, сьвядомы ўдзельнік вызваленчага руху, сьвядомы змаганьнік; у даных адносінах перад намі пэўны грамадзкі тып. Але, з другога боку, Рыгор Нязвычайны стаіць перад намі ў постаці нейкага пераможніка над жаночымі сэрцамі.

У канчатковым выніку вобраз Рыгора ня мае суцэльнасьці: грамадзкі ды індывідуальны бок яго істоты цяжка пагадзіць паміж сабой. Да гэтага трэба дадаць яшчэ, што, спыняючыся падрабязна на абмалёўцы асабовага жыцьця свайго героя, аўтар часам дае нам эротычныя зарысоўкі, ён любіць маляваць праявы інстынкту ў яго аголеным выглядзе (сцэна ў Лужкох, спатканьне з Ганнай ды інш.).

Композыцыя роману вызначаецца расьцягнутасьцю. Агульная пабудова яго эпізодычна-„ступенчатая“ з асобай галоўнага героя ў цэнтры, вакол якога і групуецца большасьць эпізодаў. Пісьменьнік мала клапаціцца аб тэлелёгічным адборы гэтых эпізодаў; наадварот, ён імкнецца з нейкай эпічнай паўнатай абрысаваць усе драбніцы жыцьця, спыняючыся нават на падрабязнай абмалёўцы звычайных фізыялёгічных працэсаў, як сон, яда ды інш. Вельмі часта малюнкі ў романа разьвінаюцца на падставе асоцыядыі сумежнасьці. Апісаўшы, напрыклад, прыезд Рыгора на станцыю, аўтар спыняецца на такіх драбніцах, як пакупка білета, уваход у вагон ды інш.; потым, пакінуўшы свайго героя ў Рызе, ён лічыць патрэбным затрымацца на апісаньні звароту Сёмкі да Сілцоў. У выніку—перавага статычных мотываў і брак мотываў дынамічных, выбуховых.

Але, ня гледзячы на некаторыя хібы формальна-мастацкага характару, роман „Сокі цаліны“, бязумоўна, варты ўвагі. Папершае, ён мае ідэа-грамадзкае значэньне,

паколькі ў ім адбіты рэвалюцыйна-рабочы і сялянскі рух, зарысаваны каштоўныя грамадзкія тыпы. Падругое, твор Цішкі Гартнага мае і значэнне літаратурнае: гэта першы роман у беларускім пісьменстве.

Значны крок наперад становіць сабою апошні зборнік Цішкі Гартнага „Прысады“.

Тэматыка зборніка звязана з сучаснасцю; перад намі сапраўды шырокі гасьцінец нашага бурлівага жыцця, прычым мы бачым, як абাপал гэтага гасьцінца, замест старых прысад, падымаюцца парасткі новага. Перад намі, бы жывыя, праходзяць розныя тыповыя персанажы, выхапленыя з вакольнай сучаснасці. Вось, напрыклад, скромны працаўнік, начальнік райміліцыі, самаахварна адданы сваім абавязкам: тут і мары аб новых прысадах, і прыём у канцылярыі, і барацьба з бандытызмам і, урэшце, раненне пры паездцы ў шляхецкі засьценак („Прысады“). Другі аналёгічны вобраз—партыец, адданы будаўнічай справе да забыцця асабовага („Чапіла душы“). Або вось, два сябры, дзьева процілеглыя натуры: адзін разумны, асьцярожны, другі эмоцыянальны, палкі і рашучы,—два процілеглыя психолёгічныя тыпы, але ў абодвух адна мэта, адзін ідэал—служэнне рэвалюцыі („Таварышы“). На зьмену гэтым персонажам выступае скромная фігура вясковага працаўніка, які, ня глядзячы на ўсе перашкоды, дабіваецца свае мэты, правіць млын („Свае блінцы“).

Можна сказаць, што сучаснае савецкае будаўніцтва становіць сабою лейт-мотыў усяго зборніка. Цішка Гартны ўмее ў нашым штодзённым жыцці бачыць захаваны рытм новага будаўнічага жыцця. Гэты рытм выяўляецца ім ня толькі ў колах савецкіх і партыйных працаўнікоў, але і ў сучаснай вёсцы: расслаенне вёскі, перараджэнне серадняка, варожыя адносіны якога да савецкай улады змяніліся на прыхільныя; новыя зьявы ў жыцці вёскі, як кальцавая пошта, захапленне газэтамі, радасныя праводзіны ў армію,—усё гэта мастацка адбіта Цішкам Гартным („Праводзіны“).

Побач з дадатнымі праявамі сучаснасці пісьменьнік маюе і адмоўныя: простытуцыя ў горадзе, дрэннае становішча яўрэйскага рамесьніка, якога вызваляе толькі да-

24 памога родзічаў з Амэрыкі („Хільшчык Шлёма Брыкер“), матэрыяльныя недахопы ў жыцьці дзіцячай колёніі; гэтакія ды ім падобныя плямы таксама знайшлі сабе адбітак у зборніку.

Так на высокіх хвалях сучаснасьці ўздымаецца муза Цішка Гартнага.

Некалькі асобна стаяць у зборніку апавяданьні, прысьвечаныя псыхолёгічным тэмам, спэцыяльна выяўленьню псыхолёгіі жаночай душы. У гэтых апавяданьнях пісьменьнік пераходзіць ад абмалёўкі значнага з грамадзкага погляду, да абрысоўкі—значнага з погляду людзкасьці. Так у апавяданьні „Ядзя Жучок“ зарысавана цяжкая сутычка жаночага самаахвярнага каханьня і мужчынскай здрады; біолёгічная трагедыя жанчыны, пазбаўленай дзяцей, становіць сабой тэму апавяданьня „Дыягноз“; нарэшце, псыхолёгія маладой адзінокай дзяўчыны, якая закінута лёсам у вясковую глуш, выяўлена ў творы „Таварыш інспэктар“.

Але і ў даных, пераважна псыхолёгічных, апавяданьнях Цішка Гартны не адрываецца ад сучаснасьці: цікавыя псыхолёгічныя перажываньні ён рысуе на фоне сучаснага быту. Такая моцная ўвязка з вакольным жыцьцём, бяспрэчна, становіць сабою каштоўны бок зборніка: Цішка Гартны выступае тут як сапраўдны бард сучаснасьці.

Бязумоўную вартасьць надаюць зборніку і значныя дасягненьні ў галіне формальна-мастацкай.

Композыцыя апавяданьняў зьяўляецца тут больш рухавай і дынамічнай; эпізоды хутка зьмяняюцца адзін другім, апавяданьні насычаны дзеяньнем, некаторыя апавяданьні будуецца нават па тыпу кінематографічнай композицыі: замест цэльных разьдзелаў—паасобныя маленькія эпізоды, якія вельмі хутка зьмяняюцца адзін другім („Таварыш інспэктар“, „Таварышы“).

Пэрсонажы выяўляюць сябе пераважна ў дзеяньні; зрэдка Цішка Гартны ўжывае спосаб гатовай характарыстыкі. Статычныя элемэнт—пейзаж, жанр, літаратурны партрэт—зрэдка трапляюцца.

Дынамічнай композицыі адпавядае і стыль твораў; замест сынтэтычнага стылю пераважна сустракаецца тут аналітычны, прычым характарнай адзнакай яго зьяўляецца дзея-

слоўнасьць; вельмі часта ўжываюцца няпоўныя сказы бяз дзейніка. Напрыклад, „Прывык, прынаравіўся, гадладзіўся, агойтаўся. Абыходзіцца, глядзіць і нават шануе. Куды-ж пагоніш небажатку?“ Або вось другі прыклад. „Плаціць пяць рублёў Муні, а гадоў тры жыў дарэмна. Лічыў, што мае права на гэта, бо заслужыў перад рэвалюцыяй“.

Так адбываючы дынаміку сучаснасьці, Цішка Гартны ўжывае дынамічныя прыёмы кампазыцыі і адпаведныя прыёмы стылю.

Мы можам цяпер зрабіць некаторыя вывады адносна творчасці Цішкі Гартнага ў яе лірычным і эпічным аформленьні.

Бясспрэчную каштоўнасьць становіць сабой тэматыка Цішкі Гартнага, яна вызначаецца рознастайнасьцю і актуальнасьцю: праца дробнага рамесьніка, рабочы і сялянскі вызваленчы рух дарэвалюцыйнага часу, нарэшце, адбіткі Кастрычніка, абмалёўка сучаснасьці нашых дзён з іх каляровымі воддзеньямі будаўніцтва новага жыцьця,— вось галоўныя тэматычныя лініі, якія ўзаемна крыжуюцца і пераплятаюцца ў творчасці Цішкі Гартнага. Але сярод гэтых ліній асабліва пуката вылучаецца адна— апяваньне барацьбы. Даны мотыў барацьбы, думаецца нам, ёсьць творчая домінанта пісьменьніка; ён выступае ў Цішкі Гартнага ў аспэктэ натуралістычным, псыхолёгічным і соцыяльным: пісьменьнік малюе нам барацьбу стыхій у прыродзе, пераважна спыняючыся на грозных і магутных зьявах яе і адступаючы, такім чынам, да ідэлічнага шаблёну, які замацаваўся ў беларускай літаратуры; псыхіка чалавека выступае ў творчасці пісьменьніка пераважна як арэна колізій і сутычак; з асаблівым заміланьнем спыняецца аўтар на абмалёўцы соцыяльнай барацьбы мас за сваё вызваленьне.

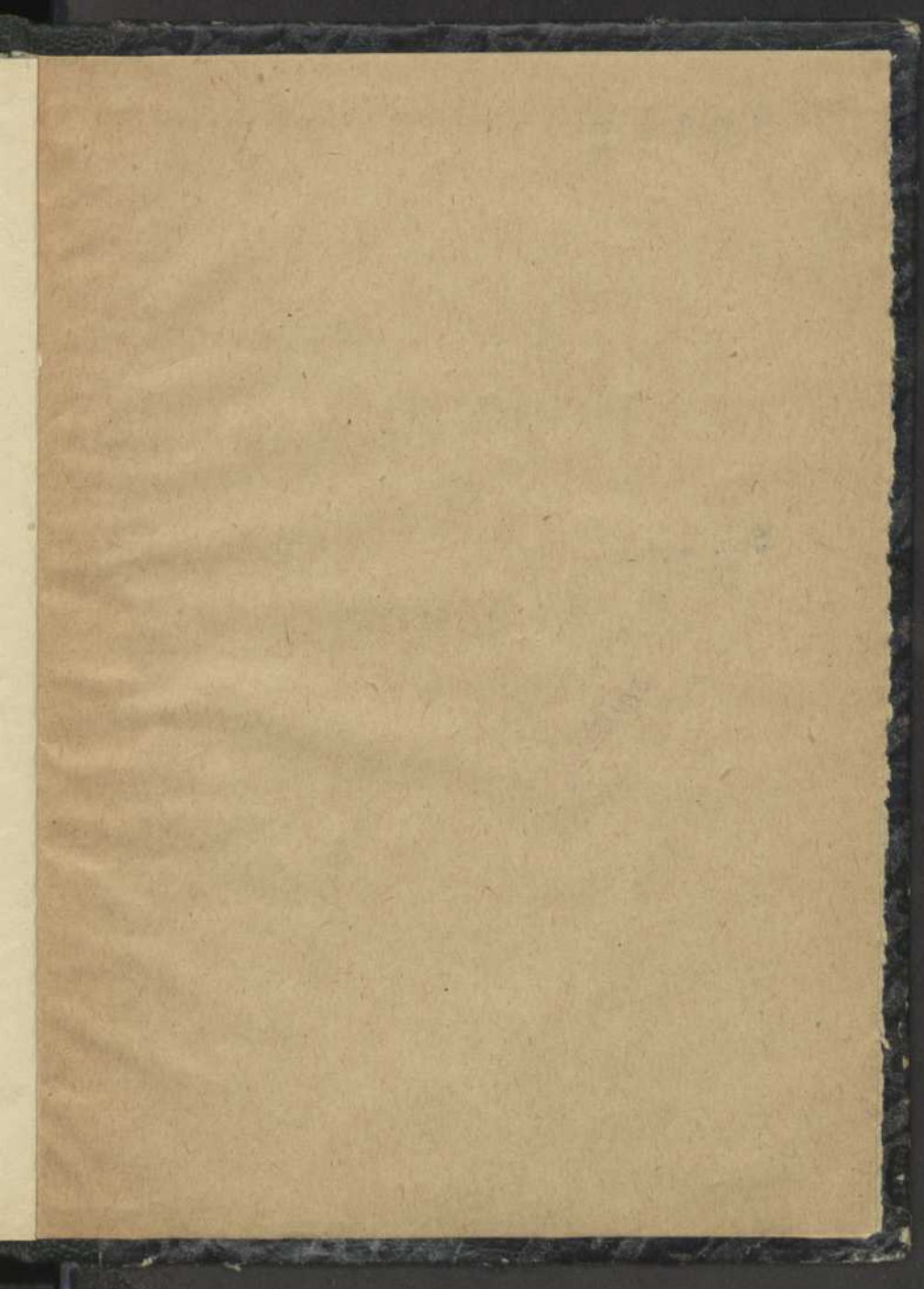
У беларускую, пераважна народніцкую літаратуру Цішка Гартны прыносіць новыя тэмы рабочага руху і мотывы урбанізму.

Творчасць Цішкі Гартнага ўвесь час разьвіваецца ў рэчышчы пролетарскай псыхо-ідэолёгіі. Пясьняр руху і жыцьцёвай дынамікі, ён выказвае дыялектычны погляд на сьветабудову, яго сьветаадчуваньне носіць на сабе пачатку колектывізму, рэвалюцыю апявае ён не як ста-

26 роньні глядач і назіральнік, а як непасрэдны ўдзельнік у процэсе барацьбы і сучаснага будаўніцтва. Галоўнай крыніцай творчасці пісьменьніка зьяўляецца жыццё, яго ўласная жыццёвая практыка, пачынаючы ад працы гарбара і дзейнасці ў с.-д. арганізацыі і канчаючы адказнай роляй у сучасным савецкім будаўніцтве. Адсюль, з гэтых жыццёвых крыніц, вынікае рэвалюцыйны патос аўтара, яго рэвалюцыйная эстэтыка.

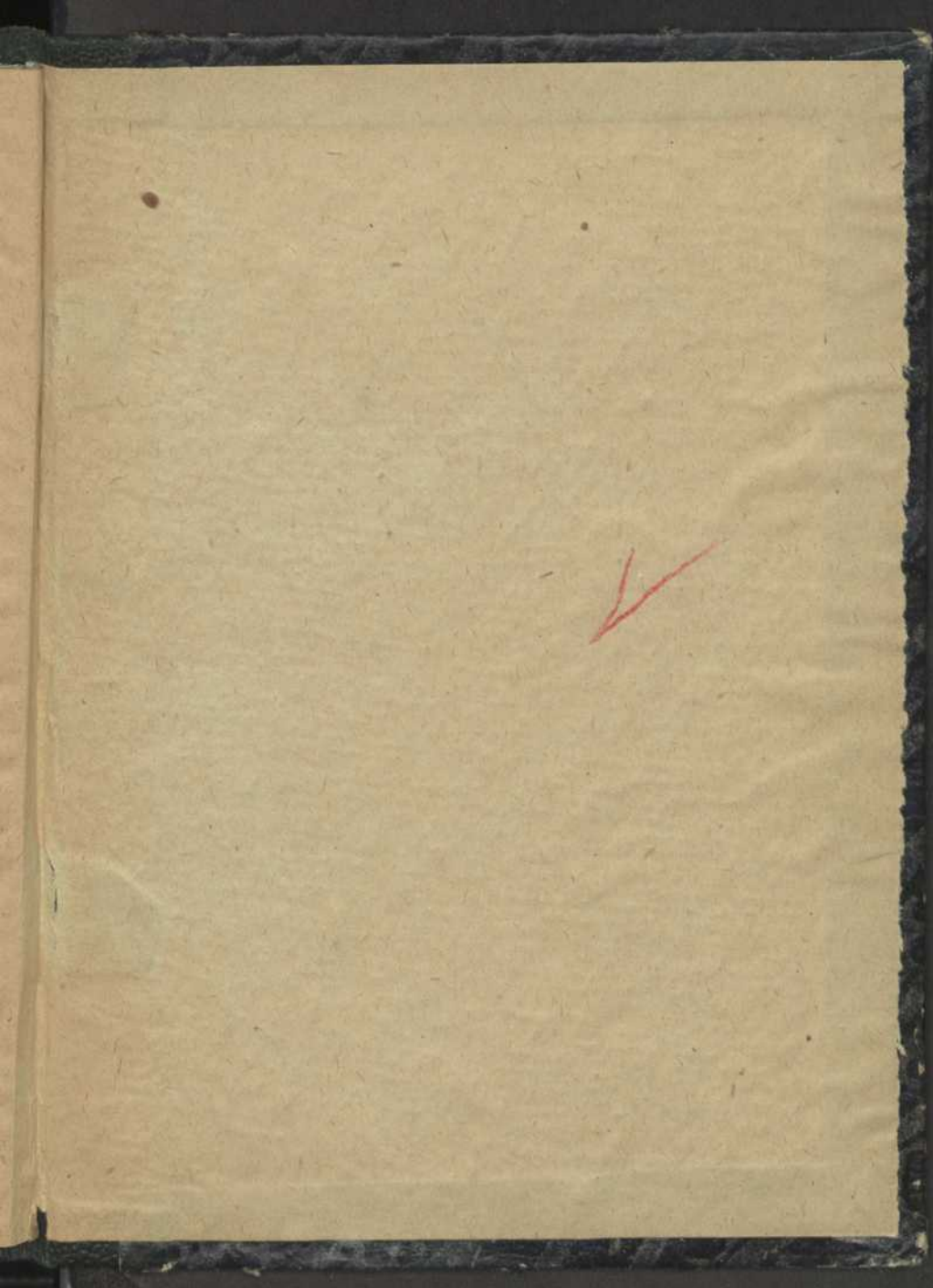
Побач з дадатнымі бакамі творчасці Цішкі Гартнага мы констатавалі і адмоўныя, галоўным чынам, у галіне формальна-мастацкай: кампозыцыйная няскладнасць, супярэчная прынцыпу мастацкай тэлеалёгічнасці, стылістычная расцягнутасць, эйдолагічная вузкасць і аднастайнасць,— усё гэта, бязумоўна, становіць сабой пасыў Цішкі Гартнага. Але прыемна констатаваць, што ў самых пазнейшых творах нашага аўтара і гэты пасыў ідзе на знішчэнне, узмацняецца яго актыў: „Урачыстасць“ паказвае значныя дасягненні ў галіне эўфоніі і рытмікі, зборнік „Прысады“—у галіне дынамічнай кампозыцыі і больш дынамічнага мастацкага сінтаксу.

Відаць, што Гартны працуе над надворнай тэхнікай сваіх твораў; выяўленыя дасягненні—зарука посьпехаў у далейшым.

1964 = 4

Бел. адгэі
1994 г.

B0000003 11497 1

